

50. Радянське Прикарпаття. 1939-1959 рр. Документи і матеріали. – Ужгород : Карпати, 1964. – 535 с.
51. Державний архів Чернівецької області. – Ф.П-1. – Оп.2. – Спр.1213.
52. ДАЛО. – Ф.П-3. – Оп.3. – Спр.473.

Сеньків М. В. Сопротивление западноукраинского крестьянства сталинской коллективизации села (1944-1952 гг.)

В статье проанализировано формы, методы и средства борьбы западноукраинского крестьянства против сталинской коллективизации села у 1944-1952 гг.: от непокоры, саботажа к участию в вооруженных формированиях УПА. Показано, что наиболее острой формой борьбы крестьянства против коллективизации было их участие в вооруженных формированиях УПА, куда крестьяне массово вступали, создавая ее социальную базу.

Ключевые слова: западноукраинское крестьянство, борьба, коллективизация, депортации, вооруженные формирования ОУН-УПА

Sen'kiv M. V. The struggle of the West-Ukrainian peasantry against the collectivization

In the article it has been analysed forms, methods and means of struggle of the West-Ukrainian peasantry against the collectivization of the village in 1944-1952; from contumacy, sabotage to taking part in armed forces of UPA. It has been shown, that the most strong form of struggle of the peasants against the collectivization was their taking part in armed forces of UPA, which members the peasants became, creating its social base.

Keywords: West-Ukrainian peasantry, struggle, collectivization, armed forces of OUN-UPA.

УДК: 94:355.425.4(477.64)"1941/1944"

О. Ф. Штейнле

РАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ НА ЗАПОРІЖЖІ (1941–1944 РР.)

Висвітлюється розгортання прорадянської течії Руху Опору на території Запорізької області в 1941-1944 рр. Розкриваються мотиви боротьби з «новим порядком» жителів регіону, масштаби та наслідки діяльності підпільної мережі.

Ключові слова: Рух Опору, Запоріжжя, окупація, партизани, підпілля.

Історія запорізького краю в 1941-1945 рр. продовжує залишатися актуальною темою для досліджень істориків. Здавалося б, вона як у радянський час, так і в незалежній Україні, не опинялася поза увагою науковців. Кожен рік видавалися й видаються пам'ятні книги, публікуються статті, виходять монографії та колективні праці. Та в суспільстві продовжує існувати ідеалізований образ 1941-1945 рр., на якому паразитують деякі організації та політичні партії. Це робить тематику Війни не просто сторінкою нашого минулого, а вкрай важливим компонентом суспільної свідомості.

Таку ситуацію засвідчила епопея зі встановленням пам'ятника Сталіну в Запоріжжі в 2010 р. Ініціатори заходу мотивували необхідність його спорудження «проханнями ветеранів», мовляв, це данина «людині, під керівництвом якої та завдяки якій була виграна Велика Вітчизняна війна». Стала зрозумілою погана завуальована логіка: раз під керівництвом Сталіна була виграна війна, то й політика передвоєнних років (Голодомор, репресії тощо) були необхідними. А відтак і практика сталінізму (який, до речі, знищив на порядок більше запоріжців, ніж гітлерівці) заслуговує на увагу та наслідування.

Подібні думки й питання примушують знову й знову звертатися до вивчення важких і неоднозначних років Великої війни. Серед багатьох її складових найкраще, мабуть, проілюструвати мотиви боротьби запоріжців з фашизмом, ставлення їх до сталінського режиму та самого режиму до людей може історія прорадянського Руху Опору в області. Детальний аналіз діяльності людей, що боролися за відновлення радянської влади в регіоні, ризикуючи власним життям, здатен дати вичерпні відповіді на ці запитання.

Перші спроби аналізу радянського підпільного руху на запорізькій землі робилися працівниками обкому партії у 1946 р. У них зазначалися заходи керівництва області з організації підпілля, називалися найбільші групи в кожному районі, описувалися відомі диверсії та акції [1, с.169-207]. Подальше вивчення цієї проблеми здійснювалося спеціальними комісіями при виконкомах місцевих рад з видачі документів учасникам партизанського руху. Член однієї з таких комісій П. Кривчик у 1970 р. опублікував статтю, яка продовжує залишатися однією з найбільш ґрунтовних та детальних. Його дослідження базувалося на власних звітах підпільників, матеріалах розслідування їхньої діяльності співробітниками МДБ-КДБ та повідомленнях командирів військових частин, з якими контактували підпільники. Серед них найбільш об'єктивними були останні 2 групи джерел, але вони стосувалися далеко не усіх груп та організацій, не кажучи вже про окремих осіб. Відтак деякі твердження статті (наприклад, оцінки загальних масштабів радянського підпілля на Запоріжжі) наразі виглядають мало аргументованими. До її недоліків можна віднести й обминання негативних моментів у

діяльності партизан, що також мали місце [2]. Запорізькі сюжети зайняли важливе місце в дослідженнях М. Слободянюка та Є. Горбунова, присвячених антифашистському спротиву на Півдні України. Водночас вони не ставили собі за мету висвітлити власне обласні особливості [3; 4]. 2005 р. світ побачив унікальний збірник документів «Народна війна», виданий працівниками Державного архіву Запорізької області. Крім унікальних документів, він містить також узагальнюючі оцінки прорадянського Руху Опору на Запоріжжі, що базуються на наведених джерелах [5]. Інформацію про розвиток підпілля на Мелітопольщині та діяльність груп чекістів-десантників 1942 р. можна знайти у публікаціях окремих місцевих авторів [6, с.48-76; 7].

У пропонованій статті на основі як уже широковідомих матеріалів, так і ще не введених до наукового обігу, робиться спроба дати цілісну картину розгортання радянського підпілля в нашому регіоні, з'ясувати внесок запоріжців у розгром фашизму, а також визначити мотиви, що спонукали їх на боротьбу.

Червень – вересень 1941 р.: організація підпілля

З 22 червня 1941 р. Запоріжжя було втягнуто у вир воєнного протистояння. Війська Німеччини та її союзників дійшли до нашого краю через 57 днів після нападу на СРСР. Протягом цих майже 2 місяців у області тривало переведення суспільства на воєнний лад.

Через 5 років, у 1946 р., обласне партійне керівництво звітувало, що на випадок окупації області ще в липні 1941 р. розпочало роботу з формування підпільної мережі [1, с.178]. Мова йшла про утворення підпільного обкому КП(б)У у складі другого секретаря Орджонікідзевського райкому Олександра Сотникова, першого секретаря Запорізького сільського райкому Афанасія Пивоварова та голови Василівського райвиконкому Єлисея Скиби. Для них було підібрано конспіративні квартири у селах Скельки та Балки Василівського району, Григорівка Запорізького сільського району; зроблені запаси харчів, речей та грошей на суму понад 50 тисяч рублів [5, с.149-150].

Наступні кроки у цьому напрямку починають здійснюватися на місяць пізніше. Керівники створених партизанських та підпільних організацій (наприклад, М. Грицай, М. Лінков, А. Дудинський тощо) свідчили, що їм було запропоновано залишитися на окупованій території в серпні 1941 р. [5, с.28,194,417]. Підготовка до підпільної діяльності здійснювалася на ряді пунктів: у м. Запоріжжя – в школі глухонімих на Зеленому Яру, при обласному НКВС, Запорізькому педінституті; у Куйбишевському районі – на спеціальних курсах методів диверсійної роботи, терактів та агітаційної роботи в тилу ворога; у Запорізькому районі – на вапняковому заводі; в Якимівці – у школі агентів та навчальному пункті комсомолу. Найчастіше навчання тривало від 7 до 10 днів (хоча у ряді випадків могло бути скороченим). Партизани знайомилися з іноземною зброєю, орієнтуванням та картами, підривною справою, тактикою підпільної боротьби, практикувалися у стрільбі [8, с.248].

Участь у підготовці майбутніх запорізьких підпільників разом з партійними органами брали органи НКВС та штаб Південного фронту. Результатом їх діяльності стала мережа підпільних комітетів і груп (підпільні обком, Запорізький та Мелітопольський міськкоми, 11 об'єднаних райкомів загальною чисельністю 310 комуністів та кандидатів у члени партії) та 28 партизанських загонів (загальною чисельністю 800 осіб). На потреби підпілля з обласного бюджету виділили 1 млн. 50 тисяч рублів [1, с.64]. Тож на момент окупації області гітлерівцями ворогові мав протистояти значний підпільний рух, що міг серйозно його ослабити.

Окремі загони допомагали радянським військам ще до окупації краю. Найбільш дієвими впродовж серпня-вересня 1941 р. були Запорізький партизанський загін та партизанський загін Червоноармійського району. Перший налічував до 100 осіб; мав на озброєнні гвинтівки, гранати, пляшки із запалювальною сумішшю. Під керівництвом Іллі Кравця та Никифора Невмиваки наприкінці серпня 1941 р. загін виїхав у плавні, де займався збиранням залишеної при евакуації худоби (майже 6000 голів), розвідкою, пошуком дезертирів та антирадянських угруповань. У кількох вилазках запорізькі партизани знищили старосту та 12 німців, кинутий пароплав. Ці факти були підтверджені політвідділом 12-ї армії. За власним звітом загону жертвами їх активності стали також 4 німецькі танки, що підірвалися на закладених мінах [5, с.220-221,241-243,243-247; 8, с.176]. Цей факт викликає значні сумніви, адже інших повідомлень про нього немає (а такі відчутні втрати з боку німців обов'язково повинні були потрапити у зведення Південного фронту) та незрозуміло, звідки вони самі дізналися про підривлення танків. Другий підрозділ, очолюваний Михайлом Лінковим, був сформований з жителів Червоноармійського (нині – Вільнянського) району та налічував близько 25 осіб. З 15 серпня до 3 жовтня 1941 р. він займав позицію між хут. Орловське та с. Улянівка. Більш-менш вірогідну картину їх діяльності можна відновити за власними звітами членів загону, підтвердженнями сусідніх армійських підрозділів та свідченнями жителів навколишніх сіл. Головним завданням червоноармійських партизан були розвідувальні операції, під час яких вони захопили та доставили 3 «язиків». За можливості загін нападав на дрібні загони німців, угорців, чехів та словаків, знищивши близько 100 солдат противника [5, с.202-203]. Власне кажучи, діяльність цих загонів протягом серпня-вересня 1941 р. партизанською

чи підпільною назвати не можна. Вони виконували скоріше роль допоміжних військових формувань, діючи з неокупованої території та підтримуючи регулярні військові сили.

Жовтень 1941 – лютий 1942 рр.: розгром підпільної мережі

Внаслідок катастрофи Південного фронту у вересні – на початку жовтня 1941 р. територія Запорізького краю була окупована німецькими військами. Його територія увійшла до новостворених адміністративних одиниць Райхскомісаріату «Україна» – генерального округу «Дніпропетровськ» та напівокругу «Таврія». На захоплених землях запанував «новий порядок».

У перші ж тижні окупації проявилися слабкі сторони партизанської мережі області: нетривала підготовка, відсутність компетентних командирів, недружнє ставлення частини місцевих мешканців тощо. Разом з відступаючими радянськими військами евакуювалися 8 з 11 підпільних райкомів та Мелітопольський міськком КП(б)У. Паніці піддалася також низка командирів та рядового складу партизанських загонів: Андріївського, Великотокмацького, Запорізького, Новомиколаївського, Приморського, Чернігівського тощо [5, с.115,150,358,411,460,487; 8, с.249]. Тож від організованого партійними органами підпільного руху залишилися лише Запорізький обком, Запорізький міськком, об'єднаний райком Запорізького сільського й Червоноармійського районів, Великолепетихський та Нижньосірогозький райкоми; невеликі групи у Запоріжжі (Максима Крайсвітнього), Мелітополі (Олександра Чугунова, Олександра Костенка та Катерини Хилько), Новозлатопілля (Костянтина Чорного), Куйбишеві та Чернігівці (Костянтина Мізіна) – всього близько 80-90 партійців з 310. Найбільшу активність у боротьбі з фашистами у перші місяці окупації виявили партійці Великолепетихського та Нижньосірогозького районів, переданих згодом до Херсонської області. Втрат від діяльності власне запорізького партійного підпілля гітлерівці не зазнали. Члени Запорізького підпільного обкому КП(б)У вийшли у радянський тил наприкінці 1941 р. Міськком Запоріжжя був розгромлений у листопаді 1941 р.: його члени О. Боярський та О. Колеров разом з господаркою конспіративної квартири Г. Зуєвою були заарештовані СД та розстріляні; керівник же парткому М. Грицай з 3 по 26 жовтня переховувався на іншій квартирі, а потім до лютого 1944 р. у Дніпропетровській області. Член райкому Запорізького сільського та Червоноармійського районів С. Степанов був заарештований у с. Царицин Кут [5, с.30-32,122,184,221].

Найбільш результативним серед партизанських формувань у перші місяці «нового порядку» був підрозділ М. Ренгевича*, який виник внаслідок розпаду Запорізького партизанського загону. Ці 50 чоловік, очолюваних колишнім головою сільради с. Августинівка Запорізького сільського району, здійснили ряд нападів: на штаб німецької частини у с. Андріївка, табір військовополонених, італійський кавалерійський ескадрон поблизу ст. Розівки [5, с.253; 8, с.252]. Загалом було знищено близько 100 ворожих солдат та звільнено понад 3000 полонених червоноармійців. На жаль, інформацію про подальшу долю загону поки що віднайти не вдалося. Та це було радше виключенням. Більшість з партизанських груп розпалася при відступі радянської армії або ж були знищені гітлерівцями. Тож мережа руху спротиву німецьким загарбникам, сформована партійними органами, НКВС та Південним фронтом протягом липня-вересня 1941 р., практично повністю припинила своє існування у перші ж місяці окупації.

Після відступу радянської армії та розгрому підпілля населення запорізького краю залишилося сам на сам з окупаційним режимом. Жителі регіону неоднозначно сприйняли нову владу. Частина населення відкрито привітала німців, сподіваючись на повернення дореволюційного ладу. Цікаву інформацію про настрої населення області містять щоденники членів «Добровільної організації патріотів» – 20-21-річних юнаків та дівчат, які увійшли до створеної у 1942 р. та розгромленої через рік групи Никифора Тараскіна. Їхні зошити були передані до Державного архіву Запорізької області, скоріше за все, родичами під час розслідування діяльності підпільних груп в Кам'янсько-Дніпровському районі. Майбутня учасниця організації Наталя Печуріна з гіркотою писала у вересні 1941 р.:

«В эти дни (последующие) ярые кукурузные защитники, члены истребительного батальона повысовывали свои мордашки и приветствовали немцев. Многие выносили ячки, мед, приглашали офицеров на самогонку... Можно даже сказать, что большинство жителей нашего села встречало немцев всем сердцем и душой» [9, с.266].

Як правило, прихильниками окупантів ставали постраждалі від радянської влади: розкуркулені, члени родин репресованих. Жорстока політика 1930-х рр., коли від Голодомору 1932-1933 рр. загинуло близько 300 тисяч жителів краю, а наступні репресії підчистили ще кілька десятків тисяч «соціально небезпечних», залишила тисячі нещасних людей, чиє нормальне життя було зруйновано з волі влади.

* У витягах із джерел Центрального архіву міністерства оборони СРСР, опублікованих у збірнику документів «Запорізький архів. Народна війна...» 2005 р., цей командир фігурує як Рангевич. Ймовірно, мала місце помилка.

Бажання помсти, відразу до сталінського режиму, спроби реалізуватися штовхали їх на службу до окупаційної адміністрації.

На протилежному полюсі політичних уподобань були ті, хто однозначно вороже сприйняли захоплення Запоріжжя гітлерівцями. У жовтні 1941 – лютому 1942 рр. виникають підпільні групи, утворені не за директивами партійних комітетів, а з ініціативи місцевих жителів. У Запоріжжі формується група з 7 осіб під керівництвом Федора Акатова, що займалася псуванням деталей авіадвигунів, розклеюванням антифашистських листівок, усною агітацією. У Мелітополі з ініціативи жінок, що відвідували полонених червоноармійців, – Віри Земцевої та Дар'ї Тютюнник – організовується група з 12 людей для допомоги взятим у полон та агітації. У с. Юрківка та Кірове Оріхівського району 13 чоловік збирали зброю, слухали радіопередачі, розкидали листівки. У сел. Ногайськ (нині м. Приморськ) колишній директор Ногайської школи Сергій Ліпченко створив значне об'єднання, яке згодом розрослося до 33 осіб. Їх завданням була допомога полоненим, збір зброї, медикаментів, пропаганда тощо [5, с.47,320-322,384-385,423-427].

Назвати прорадянський Рух Опору перших місяців німецької окупації масовим та всенародним навряд чи можна. Більшість населення зайняло вичікувальну позицію щодо нового режиму, яка внутрішньо суперечливою. З одного боку, війна породила великі надії на покращення життя в майбутньому – мовляв, у разі перемоги радянська влада зробить крок назустріч людям. Цікаві спогади про хвилювання та сподівання 1941 р. залишив один з учасників битви за Запоріжжя 1943 р. Іван Плотников. Цьому професійному історичу (доктору історичних наук, професору Уральського державного університету) вистачило мужності й хисту відверто висловити свої враження про кінець 1930-х – 1941 рр. Наведемо їх досить детально, щоб дати змогу глибше зануритися в атмосферу цього періоду.

«[Мне, Плотникову И.Ф., – О.Ш.] пришлось расти, формироваться как человеку, а потом и как специалисту в сложнейших условиях, с чувством борющихся в душе противоречий, с ощущением раздвоения личности. Это и тогда, и потом ощущать в себе и вокруг себя было крайне мучительно. С одной стороны, ежедневное, ежечасное, отовсюду наплывающее внушение, что под руководством большевистской партии Ленина – Сталина страна, мы все идем к самому справедливому обществу, “мечте человечества” – коммунизму, вот надо только поднапрячься, сокрушить врагов (внутри и вне страны) – и все будет в порядке; незнание нами, молодыми, положения людей и состояния экономики в дореволюционной России, будто бы “лапотной” и обреченной на извечное отставание, а также положения в западных странах, где простой народ якобы живет в нищете, и все хуже и хуже. С другой стороны, ощущение безудержной, беззащитной лжи если не о богатой, то об обеспеченной, свободной, счастливой жизни советских людей, о справедливом распределении благ (при наличии скрытых кормушек не только для элиты, но и для местной, районной номенклатуры). Воровство, злоупотребления и мордование людей властями, репрессии чудовищных масштабов, в обоснованность и надобность которых при всех усилиях трудно было поверить. [...]

С ее же [войны – О.Ш.] началом настроение в пользу существующей власти у меня резко усилилось. ... Теплилась надежда (и не у одного только меня – у миллионов!), что спасение независимости страны, наша победа в войне заставят коммунистическую власть, оказавшуюся в предотвращении национальной беды столь позорно-бездарной, изменить свою политику, что она “помягчает”, сблизится с народом, перестанет игнорировать его волю...» [10].

З іншого боку, військові успіхи німців протягом першого року війни сіяли зневіру та паніку. На фоні пам'яті про нещодавно пережиті жахиття 1930-х рр. це було серйозною психологічною перешкодою для активної протидії загарбникам. Такі настрої панували всією Україною. Місцеве населення, як згадував секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Коротченко, не бажало продовжувати боротьбу, а намагалося пристосуватися до життя в окупації [11, с.240]. Вкрай просто, але зрозуміло, положення більшості запоріжців протягом 1941-1944 рр. сформулював один з очевидців: «Куда ты денешься? Какая бы власть не была, [есть] то надо» [12, хв.45].

Лютий 1942 – червень 1943 рр.: наростання опору окупаційній владі

За кілька місяців настрої та відношення запоріжців до німецької влади сильно змінилися: від вичікування до відверто ворожої позиції. Дніпропетровський дослідник М. Слободянюк виявив, що причинами такої метаморфози був цілий ряд факторів. По-перше, на початку 1942 р. починається вивезення оstarбайтерів, що викликало вкрай негативну реакцію українців. Тоді ж, по-друге, оприлюднюється земельний порядок німців, що передбачав збереження колгоспів та експлуатацію селян. По-третє, протягом жовтня 1941 – лютого 1942 рр. нова влада зуміла проявити свою людиноненависницьку сутність, розпочавши «вирішення єврейського питання». Також на психологічний клімат краю значно вплинула перемога під Москвою взимку 1941-1942 рр.,

підбавьоривши прихильників радянської влади та примусивши стати більш стриманими її противників [4, с.13].

«Гітлер, – розповідала старожил 1923 р.н. із с. Біленьке Запорізького району, – він дуже бистро начав іздеватся з людей. А так, щоб він дав, як кажуть нормальну жизнь зразу, то перейшло багато б людей. Тому шо й тоді люди жили не вєсьма харашо. Скупо жили, трудно жили, от. А він начав бистро, вже ж начали ми пїсьма получают з Германії тих, шо дітей забрали... Уже ж начали отзиви. Тут начали іздеватся. І отоді вже начали були наші люди...» [13, с.249].

Подібні думки неодноразово трапляються серед матеріалів, зібраних етнографічною експедицією Запорізького національного університету. Їхній лейтмотив один – більшість запоріжців протягом перших місяців війни не мала відчутних мотивів підтримувати жодну зі сторін протистояння. Та відверто окупаційна й антигуманна політика німців досить швидко налаштувала жителів краю проти них.

Цю трансформацію зазначила у своєму щоденнику й згадана вище Н. Печуріна. У серпні 1942 р. вона зробила наступний запис:

«...я должна заметить, что, работая на заводе с 5-го июля 1942 г., я следила за настроением рабочих. Все настроены против немецкого правительства. Это же можно отметить и среди населения. Такого террора и деспотизма мало кто ожидал. Но не без исключения» [9, с.267].

Свідченням перемін у настроях запоріжців наприкінці 1941 – початку 1942 рр. стала активізація Руху Опору. На цей час із залишених при відступі вціліло близько 40 партизан та підпільників, які входили переважно у 4 найбільші групи (Крайсвітнього-Гнезділова, Новозлатопільську, Мізіна та у с. Очеретувате Токмацького району). Протягом року чисельність усіх, хто чинив опір «новому порядку», зроста майже у 20 разів – до 800 осіб, які входили у понад 40 груп та загонів.

Активізувати спротив гітлерівцям та взяти його під свій контроль намагалося евакуйоване обласне керівництво. З цією метою влітку 1942 р. у Ворошиловграді була сформована нова мережа підпільних комітетів (1 обком та 5 райкомів) чисельністю 24 особи [1, с.179]. Вони були десантовані до різних районів області, але повноцінної діяльності так і не почали. Найбільш успішним виявився Михайлівський райком, що став організатором партизанського загону (який, щоправда, обмежувався агітацією й не вів бойових дій). Та в цілому, для закинутих з-за лінії фронту парторганізаторів була характерною бездіяльність. Яскравим прикладом може слугувати поведінка Великобілозерського райкому: один з його членів блукав до весни 1943 р. селами області, доки не влаштувався сторожем; інша учасниця стала рядовою колгоспницею й не вела підривної роботи; останній член відмовився від десантування взагалі й був повернутий з літака назад у тил [5, с.176-177].

Для ведення диверсійної діяльності, розвідки та утворення партизанських загонів армійське керівництво та НКДБ протягом 1942 – першої половини 1943 рр. десантувало до краю щонайменше 8 розвідгруп загальною чисельністю понад 35 осіб. У їх числі були й групи чекістів «Енергетики» та «Моряки», сформовані з членів Окремої мотострілкової бригади особливого призначення (ОМСБОПу, надалі відомого як осназ). Ці професійні спортсмени пройшли ретельну спецпідготовку та радикально відрізнялися від наспіх навчених членів перших партизанських загонів, утворених при відступі 1941 р. Однак більшість таких спроб зазнавали невдачі. Місцеві жителі сигналізували окупаційну владу про появу підозрілих людей, вантажів, парашутів. Швидко зникнути в природних умовах Степової України було вкрай важко, тим більше, що гітлерівці пересувалися автомобілями та мотоциклами. Останні швидко знаходили місце висадки й, користуючись чисельною перевагою (50-100 жандармів проти 4-10 парашутистів), ліквідували групу.

Отож доводиться констатувати, що спроби партійного та армійського керівництва СРСР сформувати життєздатний Рух Опору на окупованому Запоріжжі зазнали невдачі. Коефіцієнт корисної дії цих сформованих за директивами груп був досить невисоким – протягом 1942 – першої половини 1943 рр. вони знищили близько 30 ворожих солдат та офіцерів; значні диверсії, що паралізували б роботу залізниці чи промислових підприємств, не здійснювалися.

Основна ж частина тих людей, що розпочали протидію німецьким окупантам у 1942-1943 рр., діяли не згідно з директивами радянської влади, а через несприйняття «нового порядку». З ініціативи місцевих жителів практично у кожному районі області сформувалися підпільні групи. За наявними джерелами, вдалося нарахувати близько 30 подібних організацій загальною чисельністю 570-670 осіб. Більшість з них обмежувалися агітацією, розклеюванням листівок, прослуховуванням радіозведень (наприклад, групи Ганни Сторчило у Великій Білозерці, Івана Деркаченка в Ганноопанлинці Нововасилівського району тощо). Більш сміливі збирали зброю та допомагали військовополоненим і призначеним до вивозу в Німеччину (такі, як підпільники сіл Юрківка та Кірове Оріхівського району, станції Єлизаветівка Приморського району, Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського району тощо). Лише поодинокі групи відважувалися на диверсії чи збройні виступи.

Одна з найбільш потужних організацій виникла в квітні 1942 р. на комбінаті «Запоріжсталь» під керівництвом Миколи Гончара, Аврама Гирі та Леоніда Вайнера. За кілька місяців вона розрослася від

13 до понад 80 членів. Її учасники дотримувалися суворої конспірації: об'єднання складалося з невеликих груп по 5-10 чоловік, що не знали інших і діяли на Південному та Шостому селищах, Вознесенівці, Зеленому Яру, селах Хортиця, Софіївка та Василівка [2]. Гончарівці збирали зброю, друкували листівки, розкидали металеві жучки на дорогах. Учасниця Євдокія Овсюк, що добре володіла німецькою мовою, відкрила ресторан для німців та працівників окупаційних органів. Це дозволяло отримувати інформацію та кошти для підпільної роботи. Одним із завдань групи було завадити гітлерівцям знищити «Запоріжсталь» під час відступу. Через недостатню конспірацію група Гончара у червні 1943 р. була розкрита німцями та ліквідована. Частина її учасників, у т.ч. М. Гончара, розстріляли 14 вересня 1943 р. [5, с.65-66].

Схожий принцип організації був характерний для «Ревкому». Він виник у жовтні 1942 р. як керівний орган груп, що сформувалися у селищах імені Максима Горького та Зелений Яр, на станції Запоріжжя-І, таборі військовополонених, паровозоремонтному заводі, заводі імені Баранова (нині «Мотор Січ»). Першим керівником «Ревкома» став Микола Рижаків, якого у грудні 1942 р. змінили колишні працівники ЦК ЛКСМУ Лев Ачкасов (псевдо – Леонтій Карпенко) та Борис Миронов (псевдо – Борис Михальчук). Його члени головним завданням поставили підготовку збройного повстання в Запоріжжі при наближенні радянської армії. Ревкомівці збирали зброю, допомагали військовополоненим, здійснювали диверсії на паровозоремонтному й моторобудівному заводах, станції Запоріжжя-І. Водночас деякі акції окремих його груп мали відтінок матеріальної зацікавленості: у лютому 1943 р. 7 членів організації здійснили напад на автоколонну, що евакуювала банк зі Слов'янська, викравши машину з грішми [5, с.74-95]. Здійснений ними ряд убивств – банківського службовця та солдата, німецького офіцера та солдата, 3 калмиків-добровольців, патрульного солдата – були не спланованими акціями, а вимушеними заходами. «Ревком» було розкрито у березні 1943 р. через недостатню конспірацію. Більшість його учасників розстріляли.

Після закінчення війни окремі члени «Ревкома» почали вигадувати здійснені акції або ж приписувати собі заслуги інших груп. Так, С.* стверджував, що при спробі арешту його гітлерівцями знищив 13 ворожих солдат та офіцерів, пустив під укис 4 ешелони тощо [5, с.80]. Розповідаючи про перші місяці після визволення Запоріжжя, Майя Самсика пригадала пропозицію С. (на яку відповіла відмовою): «бути розумнішими; досягти того, щоб нагородили кожного» – тобто, свідчити про приналежність до «Ревкому» та про участь його членів у диверсіях її групи [14, хв.1-11].

У селищі Балабине Запорізького району з жовтня 1942 р. по жовтень 1943 р. місцева молодь 1921-1927 р.н. під керівництвом 16-річної Майї Самсика займалася розклеюванням листівок, пошкодженням ліній зв'язку, збиранням зброї. 7 листопада 1942, 28 лютого та 8 серпня 1943 р. вони здійснили 3 успішні диверсії на залізничних перегонах поблизу Балабиного, ще 2 спроби виявилися невдалими [1, с.153-159]. Вже після війни група отримала назву «За Радянську Україну». За свідченням Майї Іванівни, найстаршого члена їхнього об'єднання – Василя Колядку – перевіряла служба контррозвідки «Смерш». Під час розслідування він розповів про діяльність групи, яку почали порівнювати з молодогвардійцями й надали їй роботи широкого розголосу. У процесі з'ясування деталей їхньої підпільної діяльності й народилася колоритна назва [14, хв.64-65].

Червень 1943 – лютий 1944 рр.: наближення фронту та звільнення області

Навесні 1943 р. підпільний рух на Запоріжжі зазнав жорстоких ударів від німецької каральної системи. Більшість організацій (понад 30), створених з ініціативи місцевих жителів та закинутих з-за фронту, припинила діяльність через репресії. Та невдовзі обстановка змінюється. Влітку 1943 р. ситуація на радянсько-німецькому фронті остаточно схиляється на користь СРСР. Бої поступово наближалися до кордонів області, що не могло не відбитися на Русі Опору.

На територію краю дедалі частіше закидають розвідувально-диверсійні групи. За документами Запорізького обкому КПУ вдалося нарахувати щонайменше 7 таких груп та 3 вже організовані загони, які діяли набагато впевненіше та ефективніше. 24 липня 1943 р. у дніпровські плавні Василівського району були десантовані 10 диверсантів. На місці висадки зуміли зібратися лише 4, яких очолив колишній секретар Осипенківського міськкому партії Л.* 9 серпня вони встановили радіозв'язок зі штабом партизанського руху та почали формувати партизанський загін. На 21 вересня до його складу входили вже 50 осіб, а на 10 жовтня – близько 220, з яких було сформовано 5 стрілкових та 1 мінометний взвод, розвідку, постачання, санчастину, штаб. Такими силами було знищено понад 80 німецьких вояків, 2 власовців, 15 поліцаїв тощо. Водночас всередині загону розгорівся серйозний внутрішній конфлікт, зумовлений сваволею керівництва (призначенням особистих охоронців,

* З огляду на характер інформації, прізвище, ім'я та по батькові особи не вказуються.

* З огляду на характер інформації, прізвище, ім'я та по батькові особи не вказуються.

привласненням речей новоприбулих партизан). Це призвело до відколу від нього 2 підрозділів, які почали боротися з німцями самостійно [5, с.144-148,277-278; 8, с.176].

27 липня 1943 р. на територію Приазовського району десантувалася група з 11 осіб на чолі з І. Мацюрою. Зібратися змогли лише 6 диверсантів, які 12 серпня вийшли у район с. Маячки Василівського району, де встановили радіозв'язок зі штабом партизанського руху. Протягом місяця група практично не вела бойових дій, обмежуючись розвідкою. Всередині назрів конфлікт, що закінчився відстороненням І. Мацюри від командування та призначенням командиром О. Яценка. Один із диверсантів, звинувачений у «розкладанні» загону, був розстріляний. Після наведення порядку діяльність партизанського загону №9 різко активізувалася. Він швидко залучав населення навколишніх сіл Василівського району. Станом на 1 листопада 1943 р., коли партизани зустрілися з бійцями Червоної армії, до його складу входило 86 осіб у загоні та 16 осіб у навколишніх селах [5, с.132-140].

Вже після війни стала відомою доля інших 5 членів групи Мацюри-Яценка, загублених при висадці. Троє – П. Бровун, О. Неманіхін та О. Галузинський – загинули у бою з поліціями поблизу с. Гірсівки, Є. Гонта – у с. Олександрівка Приазовського району. Останній – В. Насонов – під іменем «Володі Кавказького» тривалий час тероризував окупаційну владу Приазов'я, доки не загинув [5, с.400-401].

З наближенням фронту чимало підпільників активізують свою діяльність та переходять до бойових дій проти німців. У м. Запоріжжі відбувається об'єднання групи робітників Дніпровського алюмінієвого заводу із залізничниками станції Запоріжжя-II у єдиний «Партизанський загін №117 імені Чапаєва». «Чапаєвці» готували збройний виступ, для чого збирали у тунелях алюмінієвого заводу зброю та провіант. 10 жовтня 1943 р. на 60 підпільників та 300 місцевих жителів, що готувалися, напала поліція. 24 людини були захоплено та розстріляно, інші заховалися у тунелях до визволення міста. У Мелітополі одразу 3 групи (Миколи Харченка, Петра Щеглова та «За Родину») напали на німецький гарнізон та взяли участь у боях за місто. Група Кирила Баранова з с. Велика Знамянка Кам'янсько-Дніпровського району у складі 9 чоловік знищила понад 30 ворожих солдатів та офіцерів [5, с.96-104,288-291,333-335].

Тож восени 1943 р. відбувається значний підйом прорадянського Руху Опору, що виразилося як у кількісному зростанні підпілля, так і в переході його до відкритої збройної боротьби. Наявні джерела дозволяють оцінити його чисельність у цей період приблизно у 700-750 осіб, з яких основну масу (близько 600) складали місцеві запоріжці. Це наочно показує, що жителі Запоріжжя активно боролися проти «нового порядку», зробивши значний вклад у звільнення краю.

Наслідки діяльності та уроки радянського Руху Опору на Запоріжжі

Надати точну оцінку внеску радянських підпільників Запоріжжя у розгром гітлерівців – справа непроста. Але спробуємо, спираючись на наявні джерела, бодай приблизно встановити масштаб їхньої діяльності.

Загальна чисельність радянського підпілля на запорізькій землі досі є під питанням. Протягом 1944-1964 рр. комісії з розслідування партизанського руху досить ретельно підходили до присвоєння статусу підпільника, вимагаючи вагомих доказів. У 1965 р. було достовірно відомо про 337 партизанів і 44 підпільника, а також 285 осіб, що сприяли їм під час війни, – загалом виходить 666. Така цифра настільки вразила директора Інституту історії партії, що до області було надіслано працівника інституту для ретельнішого пошуку [15, с.408]. У збірнику 1970 р. без посилання на джерела інформації П. Кривчик навів цифру у 300 комуністів, 100 комсомольців та 1500 безпартійних членів розвідувальних, підпільних та партизанських груп – усього 1900 [2]. У списку офіційно визнаних учасників підпільного руху на Запоріжжі, наведеному в збірнику 2005 р., містяться прізвища 905 осіб [5, с.511-521].

Найбільш достовірна та перевірена інформація про діяльність партизансько-підпільних формувань на Запоріжжі міститься у матеріалах комісії обкому та місцевих парткомів, розслідування МДБ-КДБ перших 2 повоєнних десятиліть. Протягом цих років не велася гонитва за чисельністю учасників підпілля, колишнім партизанам не надавалися особливі пільги. Отримані дані використовувалися, перш за все, не для пропаганди, а для внутріпартійного вжитку. У наступні роки ситуація змінилася. Протягом 1960-х рр. Інститут історії партії при ЦК КПУ неодноразово намагався перекопати керівництво радянської України у необхідності перегляду чисельності українських партизан до 1 млн. чи хоча б 500 тисяч осіб. Врешті-решт, у монографії «Українская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.» 1975 р. зупинилися на цифрі 0,5 млн. партизан [16, с.152-163]. Кількість запорізьких підпільників українським Інститутом історії партії була визначена в 6018 осіб. Жодних доказів існування такої величезної підпільної армії в нашому регіоні під час окупації не існує. У цьому ж 1975 р. Запорізький обком звітував про знаходження на обліку лише 797 партизанів [16, с.165-166]. З урахуванням поправки на неврахованих учасників прорадянського Руху Опору найбільш виваженою та підкріпленою свідченнями видається цифра, встановлена запорізькими архівістами у 2005 р., – 905 підпільників.

Це не означає, що всі вони вели збройну боротьбу проти «нового порядку». Значна частина підпільних організацій була розгромлена німецькими каральними органами ще на підготовчій стадії, не встигнувши здійснити жодних акцій. Людей, розстріляних гітлерівцями лише за підозрою у «партизанщині», також зазвичай включали до списків учасників Руху Опору. Переважна ж більшість організацій, що вели боротьбу проти окупантів, займалися агітацією, збиранням зброї, допомогою військовополоненим та потенційним оstarбайтерам. На здійснення диверсій або на відкрите збройне протистояння відважувалися поодинокі організації. Протягом жовтня 1941 – лютого 1942 рр. подібні акції здійснювали 6 груп з 20 активно діючих; у лютому 1942 – червні 1943 рр. – 16 з 57; у червні 1943 – лютому 1944 рр. – 17 з 26. Унаслідок їх діяльності загинуло понад 400 німців, членів допоміжних формувань та поліцаїв*.

У виступах та статтях, присвячених Руху Опору на Запоріжжі, часто можна зустріти думку, що керівниками створених груп ставали переважно комуністи та комсомольці. Відтак робиться висновок про «керівну та спрямовуючу роль Компартії» у війні. Та ситуація видається не настільки однозначною. По-перше, партійні керівники Запоріжжя виявилися нездатними організувати більш-менш дієве підпілля як при відступі 1941, так і в окупацію 1942-1943 рр. Створені партапаратниками групи мали вкрай скромні результати й часто-густо навіть не розпочинали своєї діяльності, хоча й складалися з людей зі значним партійним стажем. По-друге, для тоталітарного режиму, коли членство в партії чи комсомолі було неодмінною умовою для обіймання цілого ряду посад та коли найбільш енергійні, успішні та амбіційні люди повинні були вступати до ВКП(б) й не мали іншої альтернативи, таке положення є досить закономірним. Та на небезпечний шлях підпілля їх рухала не наявність партківки у кишені, а любов до своєї Вітчизни. Варто вчитатися у передсмертні записки «ревкомівця» Леоніда Вайнера, адресовані дружині Олександрі.

«Прошу, поверь, – писав він, – что иду на смерть ради Вас, так, как я люблю тебя и детей, никто никогда не любил. Я имел много возможностей испытать счастье свободы, но из-за любви к тебе и детям я этого не сделал» [5, с.60-61]**.

На жаль, сподівання та надії більшості підпільників на перемену ставлення сталінського режиму до власних громадян після перемоги не були виправдані. Вже через рік, у 1946 р., Україна стала епіцентром третього голодомору: тоді як СРСР дарував зерно новим дружнім країнам з соціалістичного табору, радянські люди – переможці – помирали від голоду. За далеко не повними даними українського МВС, станом на червень 1947 р. на дистрофію страждали понад 90 тисяч запоріжців, більше 2 тисяч з яких уже померли [17, с.30]. Ті жажіття, що коїлися на запорізькій землі, вражали навіть фронтовиків, які пройшли крізь пекло боїв. «Я бачив війну – згадував І. Василенко, – фронт і поля побитого люду. Але смерть голодна – це страшна безвихідь» [18, с.200]. На оstarбайтерів та тих, що залишалися на окупованій території, влада ліпила ярлики «зрадників» та «підозрілих елементів». Не забувалися й довоєнні тавра «ворог народу», «член родини ворога народу». Тож з «нового порядку» чимало вистраждале населення Запоріжжя потрапило до «порядку сталінського».

Таким чином, історія радянського Руху Опору – переконливий приклад того, як та з яких мотивів запоріжці захищали власну землю від загарбників у роки Другої світової війни. У 1941 р. заклики сталінського режиму до боротьби не знайшли відлуння серед більшості запоріжців. Лише, коли гітлерівці виявили свої справжні цілі щодо облаштування краю, регіоном шириться Рух Опору загарбникам. Більшість його учасників стало на цей небезпечний шлях не заради ефемерних партійних принципів чи керівників, що поспішили залишити область при загрозі окупації. Так вони намагалися захистити свої родини та свою рідну землю від ворога, плекаючи надії на мирне та щасливе життя після війни.

Джерела та література

1. Запорожская область в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945 : Сборник документов. – Запорожье : Запорожское книжно-газетное издательство, 1959. – 362 с.
2. Кривчик П.Т. Запорожское подполье / П.Т. Кривчик // Герои подполья. Выпуск второй. – М. : Политиздат, 1970. – С.217-252.
3. Горбуров Є.Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на півдні України та в Криму в період окупації. 1941-1944 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Євген Григорович Горбуров. – К., 2003. – 18 с.
4. Слободянюк М.А. Антифашистський рух опору в Південній Україні (1941-1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Микола Анатолійович Слободянюк. – Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.

* Ця цифра базується переважно на власних звітах підпільників, тому вимагає детальної перевірки за іншими джерелами, головним чином німецькими.

** До речі, після війни Л. Вайнера викреслили зі списків партизан, оскільки прізвище було схожим на німецьке. Його батько був змушений доводити випискою з метричної книги, що він – латиш.

5. Запорізький архів. Народна війна. 1941-1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області : Збірник документів і матеріалів / Авт.-упоряд. : В.О. Бондар, О.Г. Величко, І.В. Козлова. – Запоріжжя : Прем'єр, 2005. – 560 с.
6. Алексеев А.Н. Мелитополь военных лет (1941-1943) / А.Н. Алексеев. – Мелитополь : Изд. дом МГТ, 2007. – 136 с.
7. Дубровин И.А. Трагедия под Запорожьем: О гибели чекистов-десантников в годы Великой Отечественной войны / И.А. Дубровин. – Запорожье : Просвіта, 2007. – 264 с.
8. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941-1945 рр.) : Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд. : О.В. Бажан, А.В. Кентій, В.С. Лозицький та ін. ; Редкол.: В.А. Смолій та ін. – К. : Парламентське видавництво, 2001. – 319 с.
9. Бондар В., Величко О., Козлова І. Запоріжжя під владою окупантів (за спогадами й свідченнями очевидців, учасників руху Опору на території області в 1941-1943 рр.) // Архіви України. – 2005. – №1-3 (256). – С.262-286.
10. Плотников И.Ф. Моя предвоенно-военная юность / Иван Федорович Плотников // Со святой верой в Победу : Сб. воспоминаний ветеранов Великой Отечественной войны. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 152 с. // <http://virlib.eunnet.net/books/victory/win/0102.html>.
11. Україна і Росія в історичній ретроспективі : Нариси в 3-х томах. – Том 2. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України / Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2004. – 531 с.
12. Інтерв'ю В.А. Мірошниченка, 1930 р.н., зап. Поповим О.М., Айбабіним С.С., Штейнле О.Ф. 10 грудня 2011 р. – 74 хв. // Особистий архів Штейнле О.Ф.
13. Усна історія Степової України. – Т.5. – Запоріжжя : АА Тандем, 2009. – 460 с.
14. Інтерв'ю М.І. Самсики, 1926 р.н., зап. Штейнле О.Ф. 12 січня 2012 р. – Частина 1. – 116 хв. // Особистий архів Штейнле О.Ф.
15. Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни: історіографічні нотатки / Владислав Гриневич // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – №16. – С.405-434.
16. Лозицький В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) / В.С. Лозицький // Український історичний журнал. – 2011. – №6. – С.152-171.
17. Реабілітовані історією. Запорізька область / Гол. ред. кол. : Тронько П.Т. (гол.) та ін. ; обл. ред. кол. : Стрюк А.І. (гол.) та ін. – Кн.1. – Запоріжжя : Дніпровський металург, 2004. – 584 с.
18. Голодомор 1932-1933 : запорізький вимір. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – 320 с.

Штейнле А. Ф. Советское Движение Сопротивления на Запорожье (1941-1944 гг.)

Освещается развертывание просоветского течения Движения сопротивления на территории Запорожской области в 1941-1944 гг. Раскрываются мотивы борьбы с «новым порядком» жителей региона, масштабы и последствия деятельности подпольной сети.

Ключевые слова: Движение сопротивления, Запорожье, оккупация, партизаны, подполье.

Shteinle O. F. The Soviet resistance movement on Zaporizhzhya (1941-1944)

The forming of the pro-Soviet resistance movement in the Zaporizhzhya region in 1941-1944 is highlighted. The author describes motives of struggle against «new order» in the region, extent and aftermath of the underground network activity.

Keywords: Resistance Movement, Zaporizhzhya, occupation, partisans, underground.

УДК: 94:323.14(=411.16)(477.84)"1941/1944"

Ф. І. Полянський

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У НІМЕЦЬКІЙ ОКУПАЦІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (1941–1944 РР.)

У статті досліджено особливості німецької окупаційної політики в «остаточному вирішенні єврейського питання» на території Тернопільщини. Показано різні способи винищення цивільного населення єврейської національності німецькою каральною системою та спроби порятунку й опору.

Ключові слова: німці, євреї, гетто, розстріли, «Юденрада».

Граючи на антибільшовицьких настроях населення, німецький окупаційний режим проводив широку масштабну пропагандистську кампанію під умовним гаслом «Євреї – головна опора більшовизму». Використовуючи розстріли політичних в'язнів у тюрмах Тернополя, Бережан, Чорткова органами НКВС у червні 1941 р. для маскування своїх загарбницьких планів німці хотіли спрямувати українців і поляків проти євреїв.

Виконавцями розроблених ще у 1940-х рр. планів винищення «неарійського» населення були центральна служба безпеки Райху і Райхскомісаріат з питань зміцнення німецької національності. Безпосереднім керівником і організатором був Гімлер.